

Дәріс №3.

Тақырыбы: Тұрмыс-салтқа байланысты туған шығармалар

Жоспар:

1. Халық өлеңдерінің зерттелу тарихы мен классификациясы
2. Төрт түлік мал жайындағы шығармалар
3. Аңшылық жайындағы өлең жырлар
4. Егін шаруашылығына байланысты шығармалар

Мақсаты: Тұрмыс-салт жырларын қазіргі зерттеуі мен классификациялауынан мәлімет беру. Жанрдың жалпы сипаттамасы мен анықтамасын түсіндіру. Тұрмыс-салт жырларының отбасы, шаруашылық, еңбек процесстеріндегі түрлі салт, ырым, әдет-ғұрып, наным-сенімдерімен байланысын меңгерту. Тұрмыс-салт жырларының ұжымдық және синкреттілік сипаты туралы мағлұмат беру. Фольклордың ең көне үлгілері екендігін түсіндіру.

Негізгі ұғымдар: жыр, классификация, тұрмыс-салт, ырым, әдет-ғұрып, наным-сенім, кәсіп, шарушылық.

Қай халықты алсақ та оның өзіне тән тұрмыс-тіршілігі, күн-көрісі, әдет-ғұрып, салты болатындығын білеміз. Мұның бәрі сол халықпен бірге жасасып, оның тарихына өзінше ілесе жүретіндігін байқаймыз. Қоғамдық өмірдің, экономикалық жағдайлардың ілгерілеп дамуына байланысты, халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрып, салт-санасы, сана-сезімі, дүниеге көзқарасы, т.б. өзгеріп отырады. Бір заманда туып, бертін келе, көп уақыт бойына қалыптасқан, белгілі жүйеге түскен дағдыға айналған тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып, салт-сана, алғашқы мазмұнын біртіндеп жоғалта да бастайды. Бұлардың орнына қоғамдық-таптық тілек жағдайларына сәйкес жаңа мазмұн, түр туады. Демек, қоғамдық және экономикалық жағдайлар, олардың дамуы ертеден келе жатқан, қалыптасып қалған тұрмыс-тіршілікке, әдет-ғұрып, салтқа өз әсерін тигізеді, жаңа мазмұнда өзгеруіне, бұрынғы қалпын біртіндеп жоғалтуына ықпал жасайды. Бұл айтылғандарды қазақ халқының тарихынан да кездестіруге болады.

Қазақтың тұрмыс-салт жырлары – ұзақ заманның жемісі. Сондықтан ерте заманнан бергі ел өмірінің, халық тұрмысының сан алуан сырын танытатын бағалы мұра.

Қазақтың ауыз әдебиетінде халқымыздың өткендегі тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрып, салтын елестететін шығармалар өте көп. Бірақ олардың көпшілігі ерте заманда ауызша туып, көпшілікке ауызша тарағандықтан, өзінің айтылу үрдісінде әртүрлі өзгерістерге ұшырады, алғашқы түп нұсқасын таза өз күйінде сақтай алмай, жоғалтып та алды.

Қазақтың халық өлеңдерінің ұлттық мұра ретінде жиналып, ол жөнінде пікір айту ХҮІІ ғасырдың соңғы жартысынан басталады. Халық өлеңдері жайлы алғашқы деректі орыстың саяхатшысы-этнографтары мен ғалымдары Н.Ричков, П.Паллас еңбектерінен ұшыратсақ, қазақтың ХІХ ғасырдағы

Ш.Уәлиханов, А.Левшин, М.Готовицкий, Г.Потанин, В.Радлов, И.Березин, А.Алекторов, А.Васильев, Н.Пантусов т.б. зиялы адамдар халық өлеңдерін жинап, жариялаған, пікір айтқан. Өмір-тұрмысын зерттеген Ы.Алтынсарин.

Халық өлеңдерін арнайы жинап, зерттеу жұмысы жиырмамыншы жылдардан басталады. Бұл іске С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Сәтбаев, Ә.Марғұлан, Ы.Ысмайлов т.б. ғалымдар мен қаламгерлер ат салысқан. Осы кезде қазақ ауыз әдебиеті соның ішінде халық өлеңдері мен ән өлеңдерін жинап, бастырып, пікір айтуда үлкен үлесі бар адамның бірі Ә.Диваев болса, екіншісі А.Затаевич. Белгілі фольклоршы Ә.Диваев халық өлеңдерін жинап қана қоймай, оны бірнеше топқа бөліп, жеке жанр ретінде қараған.

Халық өлеңдеріне айрықша ынта қойып зерттеген бір шоғыр өнер адамдарының еңбектерінде айтарлықтай. Олар: А.Жұбанов, М.Төлебаев, М.Ахметова, Б. Ерзакович т.б.

М.Әуезов 1927 жылы шыққан «Әдебиет тарихы» деген оқулығында халық өлеңдерін жеке жанр ретінде қарап, классификация жасайды, ғылыми талдаулар береді. Осындай мәңгі еңбектің бірі С.Сейфуллиннің 1932 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті» атты зерттеуі. Автор ауыз әдебиеті мен оның жанрлық түрлеріне тоқтала келіп, халық өлеңдеріне «салт өлең-жырлары» деп арнаулы тарау бөледі. Кейінірек яғни 1948 жылы жарық көрген. «Қазақ әдебиетінің тарихындағы» халық өлеңдері соның ішінде тұрмыс- салт өлеңдері жайындағы зерттеуді профессор Б.Кенжебаев жазса, 1960 жылғы «Қазақ әдебиетінің тарихының» фольклорға арналған томына тұрмыс-салт жырлары туралы М.Сильченко арнаулы тарау жазған.

Сондай-ақ, профессор М.Ғабдуллиннің 1958 жылы шыққан «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» оқулығында да тұрмыс-салтқа байланысты туған шығармаларға ғылыми талдаулар жасалған.

Профессор З.Ахметов «Өлең сөздің теориясы» (1973) атты зерттеуінде халық поэзиясының көркемдік ерекшеліктеріне сөз суреттілігі мен тіл бейнелілігіне жан-жақты назар аударады.

«Халық поэзиясының эстетикалық мәні мен оның қоғам өмірінен алатын, ақындық, өлеңшілдік дәстүрі турасында жазған Қ.Жұмалиев пен Е.Ысмайлов, Ә.Марғұлан мен Н.Смирнова, М.Қаратаев пен С.Қирабаев еңбектерінің де орны бөлек Т.Нұртазин мен Ы.Дүйсенбаевтың салт өлеңдері, Ә.Тәжібаев пен Р.Бердібаевтың ән-өлең туралы айтқан ой-пікірлері де ерекше құнды. Ал, О.Нұрмағамбетова мен К.Сейдаханов Ұлы Отан соғысы жылдарындағы солдат жырларын зерттеді, талдаулар жасады».

Қазақтың Қазан көтерілісіне дейінгі ауыз әдебиетінде халықтың тұрмыс-салтына байланысты туған шығармалардың бірнеше түрлері бар. Соның ішінде бастылары мыналар:

1. Төрт түлік мал, еңбек-кәсіп жайындағы.
2. Үйлену салтына байланысты.
3. Діни ұғымға байланысты.
4. Көңіл-күйін білдіретін шығармалар.

Шартты түрде болса да, осындай төрт салаға бөлінген шығармалардан қазақ халқының ертедегі тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, діни ұғымдары, арман-мүддесі қандай екендігін аңғаруға болады. Осындай еңбектері арқылы халық өзінің өткендегі өмірін елестетеді, қуанышы мен тілегін, қайғысы мен мұңын, басынан кешкен тұрмыс күйін суреттейді; халыққа үстемдік еткен, еңсесін түсірген, езіп қанаған тапқа, оның әдет - заңына, әлсіз түрде болса да, қарсылық айтылады, соны сынап-мінеп отырады. Сонымен қатар, халық осы алуандас әңгіме - жыр, ертегілерінде адал еңбекті, еңбек етуді мадақтайды.

Ә.Қоңыратбаев сюжетсіз өлеңдерге қатысты: «Елдің тұрмыс-салты мен әдет - ғұрпы, түрлі наным - сенімдерге байланысты туған сюжетсіз ұсақ өлеңдерді тұрмыс - салт жырлары дейміз», - деп анықтама береді - де, содан кейін барып жырларды мазмұны мен тақырыбына қарай былайша бөліп қарастырады. Олар: 1) Бақташылық жырлары, яғни төрт түлік мал туралы жырлар; 2) Діни - әдет ғұрыптар тудырған жырлар (жарапазан, бәдік); 3) Үйлену жырлары (той бастар, жар-жар, сыңсу, жұбату, беташар); 4) Ұлыс жырлары, бөбек жырлары; 5) Жаназалау жырлары (естірту, қоштасу, жоқтау) т.б.

Қазақ халқы кеңестік заманға дейін, негізінде, көшпелі жағдайда болды да, мал шаруашылығымен кәсіп етті. Халықтың күн көрісі, тұрмыс-тіршілігі төрт түлік малға байланысты еді. Жесе - азық, кесе - киім, мінсе - көлік дегендей, көшпелі жағдайда өмір сүрген, экономиканың басқа түрі дамымаған қазақ халқы үшін төрт түлік мал тіршілік тірегі болды.

Өзінің тұрмыс-тіршілігінде осындай ерекше орын алған, пайдасы тиіп, қызметі сіңген төрт түлік мал жайында қазақ халқы ерте заманда-ақ неше түрлі әңгіме, жыр, өлеңдер шығарған. Бұлардың бәрінде де мал шаруашылығымен кәсіп еткен адамның төрт түлік жайындағы көзқарасы, ой-арманы, тілек-мүддесі көрініп отырады.

Ауыз әдебиетінде төрт түлік мал жайындағы шығармалардың кейбір үлгілері өте ерте заманда, адамдардың жаратылыс сырын түсіне алмаған кезінің өзінде-ақ туа бастаған. Шоқан Уәлиханов «Шамандықтың қазақтардағы қалдығы» дейтін еңбегінде, М.О.Әуезовтің «Қазақ ертегері» туралы жазған зерттеуінде төрт түлік мал жайындағы шығармалардың алғашқы үлгілері ертедегі адамдардың ой-өрісі төмен сатыда тұрған кезінде шыққандығын айтады. Жаратылыс сырын түсіне алмаған ол кездегі адамдар әлем дүниесіндегі әрбір құбылыстарды өзінше долбарлап жорыған, бұларда жаратушы күш бар деп сенген, соған табынған.

Төрт түлік мал жайындағы шығармалардың алғашқы үлгілері осындай ескі сенім-нанымдарға байланысты туған. Онда әрбір түліктің жаратушы құдайы бар деп білген. Мәселен, қазақта «Қазықұрт тауы» деген әңгіме-жыр бар. Осы жырда халық төрт түлік малдың қалай пайда болғанын ескі діни ұғымдарға байланыстыра былай баяндайды, Баяғы бір заманда дүниежүзін топан-су қаптап кетеді. Тек қана Қазықұрт тауы аман қалады және осы таудың ығында Нұқ дейтін әулиенің кемесі тұрады. Топан қаптаған кезде жан-жануарлар осы кемеге тығылады. Мұның ішінде төрт түлік малдың

әрқайсысынан тұқым болады. Әрбір түліктен бір-бір тұқым аман қалады да, кейіннен ол өрбіп-өседі. Бұл түліктерді топаннан сақтап қалған олардың жаратушысы, иелері болады. Жылқының иесі – Жылқышы ата (кейде Қамбар ата деп те айтылады), қойдың иесі – Шопан ата, түйенің иесі - Ойсылқара, сиырдың иесі - Зеңгібаба, ешкінің иесі – Сексек ата деп әрқайсысына жекелей ат қояды. Әрбір түліктің осы секілді иелері болғандығын, солардың арқасында топан-судан аман қалғандығын «Қазықұрт тауы» дейтін әңгіме-жыр былай суреттейді:

Қазықұрттың басында кеме қалған,
Ол әулие болмаса неге қалған?
Жетім бота үстінде жатып қалып,
Ойсылқара жануар содан қалған.

Бұдан әрі қарай жыр басқа түліктер жайын сөз етеді. Әрбір түліктің қалай өрбігендігін айтқанда, өлеңнің бастапқы екі жолын қайталап отырады.

Халықтың төрт түлік мал жайындағы, оның қалай өрбіп-өскендігі жайындағы алғашқы көзқарасы, ұғым-түсінігі осылай болып келеді. Төрт түліктің өз алдына иелері болуына, әрқайсысына жекелей ат қоюына қарағанда, біз мысалға алған өлең бертінде шыққан емес. Ол сонау ерте заманда, яғни көп құдайға табынған шамандық дәуірде туған деуге болады. Олай дейтін себебіміз мынадай:

Шоқан Уәлиханов ислам діні жайын айта келіп: «Қазақ арасына ислам діні XIV ғасырда ене бастады», - дейді. Ал академик В.В.Бартольд былай деген: «Сырдария бойында, Хорезммен көршілес отырған қыпшақтар XII ғасырдың аяғына дейін мұсылман емес еді, жалпы алғанда монғолдардың басқыншылық жорығына дейін ислам түріктердің көпшілігінің діні емес болатын». Ал қазақ тарихын зерттеушілер қазақ арасына ислам діні VIII ғасырда ене бастады деп, бірақ ол XVI ғасырға дейін бүкіл ел қолданған тұтас дін еместігін көрсетеді. Мұнымен қатар, тарихшылардың бәрі де XIV ғасырға дейін қазақтар көп құдайға табынып (шамандық кез) жүргенін айтады. Ол кездегі адамдар жаратылыс сырын түсіне алмағандықтан, ой-өрісі төменгі сатыда болғандықтан жоққа сенген, дүниедегі әртүрлі құбылыстарды күшті санап, құдай есебінде соған табынған. XVI ғасырдан бергі жерде де, яғни қазақ арасына ислам діні молынан жайылған кезде де, екі дін (шамандық пен ислам) қатарласа жүрген.

Міне, бұл айтылғандардан төрт түлік мал жайында шығарылған өлең, жырлардың алғашқы нұсқалары ерте заманда, қазақ арасына ислам діні еңбестен бұрын туғандығы байқалады. Ал бертін келе, қазақ арасына ислам діні тарап, көпшілікті шырмаған дінге айналған кезде көп құдайға табынушылық біртіндеп жойыла бастайды. Өйткені ислам дінінің шарты бойынша, жаратушы құдай көп емес, біреу ғана деп айтылады. Бірақ қазақтар ислам дінінің шартына жан-тәнімен беріліп кетпейді. Ш.Уәлихановтың айтуына қарағанда, қазақтар ислам дінін, оның шарттарын мойындағанмен де, нағыз діндар халық болмаған. Сондықтан олар бұрынғы шамандықты да,

кейіннен енген исламды да бірдей қолданып жүреді. Бұған төрт түлік мал жайында шығарылған әңгіме, жыр-өлеңдер дәлел.

Төрт түлік мал жайында шығарылған әңгіме, өлең, жырлардың алғашқы үлгілері ерте заманда туып, бертін келе дами береді. Тұрмыс-тіршілігі төрт түлікке байланысты болған шаруа адамы мал баласын қадірлеп, ардақтай түседі. Сондықтан да ол төрт түліктің иелеріне жалынып, жалбарынады. «Малға ауру, індет жіберме, одан сақтай гөр, малымызды өсімтал ет», - деп, төрт түліктің иелеріне тіл қатады, әрқайсысына арнайы тілек етеді. Мәселен, Жылқышы атаға арналған тілек өлеңінде:

Шаруаның бір пірі, Жылқышы-ата,
Тілегенде өзің бер ақтан бата.
Үйір-үйір жылқыны шұрқыратып
Ойдан, қырдан арқансыз әкеп мата,
Өзің сақта ысқырған жел мен жаудан,
Қуғын-сүргін сабылтқан төтеп лаудан.
Шаруаны кейітпе біріктірген,
Өзің сақта пәлелі қиян даудан, -
деп келеді де, ендігі тілегі не екенін білдіреді:
Тағы бір тілек тілейін,
Шын бергенің білейін,
Өңкей ала шұбардан,
Жал-құйрығы шұбалған,
Айғырды бер байсалды,
Үйірі толған байталды,
Өңкей мама бие бер,
Сауған сайын иіген,
Биесі бұтын жимасын,
Кенекке сүті сыймасын,
Ұзара берсін желісі,
Кеңі берсін өрісі... –

Ал түйенің иесі Ойсылқараға да шаруа адамы жалынып, жалбарынады. Оған да тілегін айтады, «ит-құс, пәле-жаладан сақтай гөр, мал-басымды аман етіп қорғап жүр» дейді де:

Және бір тілек тілейін,
Бергеніңді білейін,
Қотанға сыймас түйе бер,
Түйе берсең, үйе бер,
Жатқан жері даладай,
Азу тісі қаладай,
Екі өркеші баладай,
Қаршылдаған бурасы,
Жалбыраған шудасы,
Жібектен болсын бұйдасы...
Көзі жарық жұлдыздай,

Мойны иіл қобыздай,
Құйрығы ұзын қамшыдай,
Шудасы бар жамшыдай...

Осындай жалбарыну ретіндегі тілектерін шаруа адамы Зеңгі-бабаға, Сексек-ата мен Шопан-атаға да айтады.

Жоғарыда мысалға келтірілген шығармаларды әдебиеттік жағынан алғанда, олардың өзіне тән ерекшелігі барлығын аңғару қиын емес. Бұл ерекшелік – төрт түлік малдың қандай жекелік қасиеті барлығын айқындауында. Өмірі мал бағып өскен, мал сырын жақсы білген адам төрт түліктің әрқайсысына тән қасиетін, мінез-құлқын айырған. Шаруа адамына сиыр малы неліктен қадірлі, жылқының қызметі немесе түйенің пайдасы қандай? Міне, бұларды жоғарыда аталған өлеңдер айқындап береді.

Сондай-ақ, «Малдың баласын сүюі» дейтін өлеңде жаңағы айтылған, төрт түліктің өзіне тән тағы бір сипатын аша түседі. Онда:

Қой сүйеді баласын, қоңырым, деп,
Ештеңені білмеген, момыным, деп.
Сиыр сүйеді баласын, торпағым, деп,
Қараңғыға баспаған, қорқағым, деп,
Түйе сүйеді баласын, боташым, деп.
Жаудыраған көзіңнен, тоташым, деп,
Ешкі сүйеді баласын, лағым, деп,
Тастан тасқа секірген, шұнағым, деп.
Жылқы сүйеді баласын, құлыным, деп,
Тұлпар болар жүгірген, жұрыным, деп.

Күн көрісі, тұрмыс-тіршілігі төрт түлікке байланысты болғандықтан, адам баласы мал өсіруді негізгі кәсібі еткен. Бұл ретте тәжірибесі мол қариялар айтты қылып, кейінгі жастарға мал бағу жайын, қайтсе мал басын өсіруге болатындығын өлең-жыр арқылы бейнелеп көрсеткен. Мал бағу жөнінде ғасырлар бойына жинаған тәжірибесін халық: «Мал баққанға бітеді» деген даналық мақалымен қорытындылайды. «Мал бағып кәсіп еткен халық жастардың, жас балалардың есіне осы ойларын құя берген. Ондағы ойы: жалқау болма, еңбек ет, мал өсір. Бұлай етпесең, азып кетесің деп, ақыл-өсиетін айта келеді. Мұны:

Асық ойнаған азар,
Доп ойнаған тозар,
Бәрінен де қой бағып,

Құйрық жеген озар, - дейтін балаларға арналған өлеңнен көруге болады. Сол секілді балаларға арналған «Түйе, түйе, түйелер» деген өлеңде мал басының қалай құралатындығын, бұл жөнінде не істеу керектігін көрсетеді.

Түйе, түйе, түйелер,
Тұзың қайда, түйелер?
Балқан таудың басында,
Балды қоян қасында...
Еніп кеттім еңіске,

Қойным толды жеміске,
Жемісімді жерге бердім,
Жер жусанын берді.
Жусанын мен қойға бердім,
Қой маған қошақанын берді...
Мұз суын берді,
Суын кара сиырға бердім,

Қара сиыр сүтін берді.., - деп тізбектей соза береді. Бұл келтірілген мысалдан шаруа адамының мал күту, мал өсіру жайындағы ойы, тәжірибесі көрінеді. Әрине, мал бағу, күту, өсіру оңай іс емес. Ол ерінбеген еңбекті керек етеді. Сондықтан, халық әдебиеті бұған да көңіл аударады. Бұл ретте халық әдебиеті «Төрт түліктің кеңесі», «Иесі мен сиырдың айтысы», «Ешкі мен қойдың айтысы» секілді өлеңдер де шығарған. Осы өлеңдер арқылы мал күтімін жақсарту үшін адамдардың еңбек етуі, малға керекті азық, қора-қопсы дайындаудың қажеттілігін ескерткен. Оларда: мал басын көбейту үшін еңбектену, малдың қамын ойлау, қора-қопсысын, азығын даярлау керек екендігі аңғартылады.

Төрт түлік жайында шығарылған өлеңдерде мал күтімін суреттеумен қатар, малды бағу жайы да сөз болады. «Малды өсіргің келсе, оны баға біл, ит-құсқа жем қылып алма, сақ бол, малшыны сайлап ал» дегендер осы алуандас өлеңдердің негізгі сарыны, басты мазмұны болып келеді. «Қасқырдың қойшыларға айтқаны» дейтін халық өлеңінде бақташылар жайы мына түрде суреттеледі:

Бала қойшы,
Алыста ойнап қала қойшы...
Екі қойшы -
Ермек қойшы...
Атты қойшы -
Ашуы қатты қойшы...
Түйелі қойшы -
Тұрған қойшы...
Өгізді қойшы
Өлген қойшы,
Жеп болғанда көрген қойшы..

Бұл мысалдан қойшының қандай болу керектігі аңғартылады. Баладан қойшы қойсаң, алдындағы малын ұмытып, ойынға салынады. Қойшының көлігі өгіз не түйе болуы да қолайсыз, қойға шапқан қасқырға айбар көрсете алмайды. Сондықтан қойшыға жақсы ат беру керек дегенді шаруа адамы өзіне тәжірибе етеді. Осы жағдайда ол алдындағы малын ит-құсқа жем етпек емес деп топшылайды.

Қазақ халқы төрт түлік мал жайында шығарған ұсақ өлеңдерінде жылқы мен түйеге ерекше көңіл бөлген. Оның себебі осы аталған екі түліктің қазақ тіршілігінде аса маңызды орын алуына байланысты еді. Жылқы ертедегі қазақ

үшін кесе - киімі, жесе еті, ішсе қымызы бар мал болумен қатар, ол көлік еді. Ең басты қасиеті - жылқы ел қорғау жолында зор пайда келтірген мал.

Ал халықтың түйені ардақтап, ауыз әдебиетіне қосуы оның адам үшін еті, сүті, жүні пайдалы болғандығында ғана емес. Ең бастысы - түйенің күшті, төзімді көлік екендігінде. Көшіп-қонып жүрген жағдайда қазақ халқына негізгі көлік түйе болған еді. Түйе жемге, шөлге төзімді келеді. Ол - бір- екі аптаға дейін жем жемей, су ішпей өркеш майын қорек етіп жүре беретін мал. Сондықтан да шаруа адамы түйе малын аса қадірлейтін болған. Түйенің ауыз әдебиетінде асыра мақталып жырлануының бір себебі осыдан. Бұған - «Боз інген» ертегісі дәлел.

Қазақ халқының ертедегі күнкөрісі, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы төрт түлік малға байланысты болғандығы ауыз әдебиетінен белгілі орын алды, ол көптеген шығармаларға тақырып, мазмұн болды десек, сонымен қатар, халықтың психикасына, сезім дүниесіне, тіліне де әсер етті. Әдебиетші ғалым Қ.Жұмалиевтің айтуына қарағанда: «Мал бағып күн көрген ертедегі адамдар өзі жасаған ауыз әдебиетінде ең жақсы бейне, теңеулерді әртүрлі жануарлардың өмірінен алып отырған. Бұған екі себеп бар, біріншіден, төрт түлік ғасырлар бойы адамның ой-санасынан ұнамды орын алған; екіншіден, төрт түліктің қайсысы болса да көпке белгілі, сол белгілі нәрсе арқылы белгісіз нәрсені елестеткен». Осы пікірді қазақ әдебиетін зерттеуші ғалымның бірі Б.Кенжебаев та айтады: «Қазақ халқы - малға сыр мінез. Адамның келбетін, түсін, сиқын, жақсы-жаман мінезін, қылығын айқындап көрсету үшін, оны малдың мүшелеріне, мінезіне салыстырады, сөйтіп, әртүрлі теңеулер жасайды».

Қазақ баласын жақсы көргенде «құлыным», «қозым», «ботам» дейді. Ал сұлу қызға «Ботакөз» деп әдемі теңеу теңейді. Көңіл-күйін білдіруге келгенде «ботадай боздады», «қозыдай шулады» деседі. Адам тұлғасын сипаттағанда «жігіттің нары екен», немесе бойжеткен сұлу қыздар жайын айтқанда «жез бұйдалы нар тайлақтай» деседі. Мұның бәрі ауыз әдебиетінде жасалған ұнамды, қонымды теңеу, метафора, салыстырулар болып табылады. Бәрінің де оғаштығы жоқ, адам ойына дөп келген бейнелі сөздер.

Төрт түлікке байланысты туған әдемі теңеу сөздер қазақ халқының ертеден-ақ мал шаруашылығымен айналысқанына айғақ секілді. Сондай-ақ, мал бағып кәсіп еткен халық кісі аттарын да төрт түлік жайынан қойып отырған. Қазақтағы Жылқыбай, Түйебай, Қойшыбек сияқты кісі аттары да тегін қойылмаған. Бұл да қазақ халқының ертеден-ақ төрт түлікпен кәсіп еткеніне дәлел. Осыған байланысты бір мәселені атай кетелік. Қай халықтың тұрмыс-тіршілігі, күнкөрісі не нәрсеге байланысты болса, халық оны әдебиетіне көптеп енгізіп отырған.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды жинақтай келсек, қазақ халқының төрт түлік жайында шығарған өлең, әңгіме, жырлары өте мол екендігін байқаймыз. Бұл шығармалар мал шаруашылығымен кәсіп еткен халықтың өткендегі тұрмыс- тіршілігін, ой-сезімін, дүниеге көзқарасын, арман-мүддесін ұғынуымызға мол мағлұмат береді.

Қазақ халқы ерте заманда тек төрт түлік малды өсіріп, соны тіршілік тірегі етіп қойған жоқ. Ол мұнымен қатар аң аулауды да кәсіп еткен. Аңның етін, жүнін, терісін тұрмысындағы керегіне жаратқан.

Бертін келе аң аулау ісіне бүкіл ауыл үй араласпай, оны жеке адамдар, мерген жігіттер, құс сырын білетін саятшылар кәсіп еткен. Олар аң аулау үшін керекті құрал-сайманды, жүйрік ат, алғыр тазы, қыран құстарды (бүркіт, қаршыға, түйғын, т.б.) өздері даярлап, баптайтын болған. Аулайтын аңына қарай әдіс-айласын да әртүрлі қолданған: қасқырды жүйрік атпен қуып соғып алған; бүркітке түлкі алдырған, қаз-үйрекке қаршыға салған. Соңғы кездерде аң аулаушылардың бұрынғы әдіс-айласы, құрал-саймандары жанара бастаған, мылтықты, қақпанды, т.б. пайдаланған. Осылай ете отырып, аңшы-мергендер, саятшылар ерте кезде өздерінің үй-іштерін ғана емес, бүкіл ауылдарын аңның, құстың етімен асырап жүрген. Мұны олар сол кездегі күн- көру кәсібінің бір түріне айналдырған. Бертініректе аң аулау, құс салуды ойын-сауық, бой жазу, қызық көру, дем алу үшін де пайдаланған.

Аңшылық, мергендік туралы қазақ халқы ерте кездің өзінде-ақ әр алуан ұсақ өлеңдер, әңгіме-жыр, ертегілер шығарған. Бұлардың қайсысында болса да, аң аулап кәсіп етуді халық жақсылық іс, өнер деп түсінген және осы жолда ерлік жасап, ел-жұртын аңның, құстың етімен асыраған адамдарды ардақтап жырына қосқан; оларды ер атандырып, батырлық тұлға беріп суреттеген.

Аңшылықты тұрмысқа қажетті кәсіп деп түсінген халық, бұл тақырыпта кесек шығармалар да тудырған. Негізгі мақсаты ел қорғау жайын баяндайтын «Қамбар батыр» жырының бірсыпыра әңгімелері аңшылықты суреттейді. Жырдың алғашқы бөлімінде алпыс үйлі арғынды, тоқсан үйлі тобырды аңның, құстың етімен асыраған Қамбар жайы суреттеледі. Қамбар аң аулауды құмарлық, көңіл көтеру үшін жасаған батыр емес. Ол мұны кәсіп еткен еңбек адамы. Қамбардың:

Құс етін беріп бағамын,
Үйдегі екі кәрімді.
Оған да назар саламын,
Қанатыма аламын -
Тоқсан үйлі тобыр мен
Алпыс үйлі арғынды, - дейтіні осыдан.

Аңшылық Қамбарға оңайға түспейді де. Ол бұл жолда бірсыпыра ерліктер жасайды, жыртқыш аңдармен арпалысады. Аңның мықтысы саналған жолбарыспен айқасып, оны жеңеді. Мұны жыр Қамбардың батырлық бейнесін көрсету үшін келтірген.

«Құламерген», «Жоямерген», «Жерден шыққан Желім батыр» ертегілерін алайық. Бұлардың басты кейіпкерлері еңбек адамдарының арасынан шыққан аңшы-мергендер болады. Бәрі де тұрмыс-тіршілігі үшін аңшылықты кәсіп еткен ерлер, ел-жұртын асырап-сақтаған адамдар бейнесінде суреттеледі. Олардың бұл жолдағы істерін халық әдебиеті сүйсіне дәріптейді, еңбек адамдарының ерлік бейнесін жасайды.

Халық аңшы-мергендермен қатар, алғыр, қыран құстарды, жүйрік тазыларды да өзінің ауыз әдебиетіне қосып отырған. Халықтың өлеңдері, ертегі-әңгімелері неше түрлі жүйрік тазыларды, қыран құстарды қызыға жырлап, аңызға айналдырып жіберген. Олардың адам баласына келтірген пайдасын, атқарған қызметін сүйсіне жыр еткен.

Қазақ арасына кең жайылған әңгіме-жырдың бірі – «Көкжендет». Мұнда Көкжендет жайы саятшының сөзімен баяндалады. Жыр былай басталады:

Көкжендет, тұғырың алтын, жібек баулы,
Бар ма екен Көкжендеттей қыран шаулы?
Күніне отыз үйрек, қырық қаз іліп,
Кеш болса отырушы ең тояттаулы.

Көкжендет әңгімесі бұдан әрі қарай да дами береді. Онда: Көкжендеттің жақсы қаршыға екендігі, саятшыға он сегіз жыл жолдас, серік болғандығы баяндалады. Ол өте алғыр, салған бетінен қайтпайтын қыран құс болады. Оның «қаз-үйректі топырлатып» ілгеніне сүйсінген халық «Көкжендет» деп ат қояды. Саятшы бір күні Көкжендетін құсқа салады, бірақ ол бұл жолы иесіне қайтпайды, кетіп қалады. Саятшы сүйікті досы болған Көкжендетін еске түсіріп, жыр шығарады, өзімен он сегіз жыл жолдас болған қыран құсын, оның алғырлығын елге жыр етіп таратады.

«Көкжендет» ел арасында ертеден айтылып келе жатқан әдемі жыр. Мұнда аңшылықпен кәсіп еткен саятшының сүйініші, ой-сезімі, көп жыл жолдас болған құсына мақтанышы тартымды суреттеледі.

Көкжендет ұшушы еді желдей есіп,
Атушы ед топты қазға жаннан кешіп.
Ілгенде қаз-үйректі топырлатып,
Көрген жан сұқтанушы ед «жендет» десіп...
Көкжендет, қанды балақ, шіркін кәрі,
Болар ма Көкжендеттей құстың бәрі.

Ауылды құс етіне кәні қылған

Шіркіннің, не қылайын, өтті зары, - дегендер Көкжендетті көз алдына елестетеді.

Аңшылық қазақ өмірінде ертеден келе жатқан кәсіптің бір түрі ретінде танылумен қатар, ол ауыз әдебиетіне күрделі тақырып болып та енді. Бұл жөнінде халық әдебиеті әдемі әңгіме-жыр, ертегілер шығаруымен бірге, сол аңшылықты елестететіндей әдемі теңеу, бейнелі сөздер, эпитет, метафоралар жасады. Халық, әдебиеті жағымды батырлар бейнесін жасағанда, олардың мықты, күшті екендігін, сырт келбетін айтқанда «арыстандай», «жолбарыстай» немесе «арыстандай айбатты», «жолбарыстай жүректі» деп отырады. Бертін келе, ақындар айтысында, айтысқа түскен әрбір ақын өзін алғыр қыран құсқа, ақиық бүркітке теңейді. Мұның бәрі ауыз әдебиетінде бейне жасау, жақсы теңеу табу, салыстыру жасау үшін қолданылған.

Қазақ халқының байырғы шаруашылық өмірінің тағы бір саласы егіншілік болған. Архелогтарға сүйенсек, ата- бабаларымыз жер өңдеумен ежелден бері айналысқан. «Қазақтың арғы тегі андрондықтар жерді тас

соқалармен жыртып, өнген өнімді қоладан жасалған орақтармен орып, тас кеспектермен бастырған. Андрондықтар мұрагері сақ, үйсін, қаңлылар маусымды және суармалы егін шаруашылығымен айналысқан».

Арғыны айтпағанда тіпті бергі XIV ғасырда Сырдария бойындағы Сығанақ, Ясы қалалары мен оның төңірегінде халықтар жер өңдеп, егін салғаны белгілі, өйткені оңтүстік өңірі диқаншылық кәсіпке қолайлы болған. Демек, аң аулап, мал бағу қандай қажеттілік болса, жер өңдеп егін салуда сондай қажеттілік болған. Әрі халқымыз нанды ежелден-ақ қадір тұтып, «алтын-күміс тас екен, арпа-бидай ас екен» деп оны алтын мен күмістен жоғары қойған.

Күн жылынып, аспаннан шуақ төгіліп, көктем келгенде диқаншылар егістік қамына кіріскен. Арық тартылып, тоған аршылып, соқалар жөнделген. Алғашқы боразданы аптаның бір сәтті күні бастап «Диқан-баба, қолдай көр» деп жалбарынған. Мұнан кейін «Құдай бере берсін. Диқан баба келе берсін» деп тұқым себуге кіріскен. Бұл кезде де Диқан-бабадан рақым тілеген:

Я, құдай, ауадан жаудыр,
Жерден өндір,
Бала-шағаның рыздығын өзің жеткір,-
деген тілектер айтылған.

Зерттеушілердің айтуына қарағанда, жер жыртардың алдында ауылдың қадірлі ақсақалының үйінде «Қос көже» пісіріліп, биіктеу қыраттың басында ақсақалдар ішетін болған. Сондай-ақ егінді қуаңшылыққа ұрындырмау үшін «Тасаттық беру», күзде «қырман қандау» т.б. секілді ырым-салттар істелетін болған. Демек, көктем мен күзде яғни егін себу мен жинауда бүкіл халықтық дәстүрге айналған әдет-салт, маусымдық мерекелер болған. Осындай салттың бірі күзде астық ұшырып дән тазартқан жел иесін (Мірхайдар, кел Мірхайдар) шақыратын болса, шығыр иесі Әлі-Шынарға:

Шығырдың шын атасы Әлі-Шынар,
Шынарға сиынбасақ шығыр сынар.
Әліге Шынар менен көп сиынсаң
Қашанда тәңірі оңғарып, ісің тынар, -

деп тіл қатқан. Астықты бастырғанда көлікке мінген адам астындағы көлігіне қарата өлең айтады. Оптыр майда, оп майда, Майда болмай болмайды. Сабаны саған пайда, Дәні маған пайда. Немесе:

Оптыр майда, бидай пайда,
Диқан-баба майда-майда.
Береке бер құдай-ау.
Көп-көп пайда.

Бұдан астықты төкпей-шашпай жинап алу мақсаты көрінсе, екіншіден, Диқан-бабаға сиыну арқылы егіннен мол өнім алуға болады деген сенімді де байқауға болады. Күзде қызыл қырман кезінде, «кепсен сұрау», яғни егін салған адамнан көмек-жәрдем сұрайтын да болған.

Үлкен көсе сен едің,
Кіші көсе мен едім.

Мал тамыры суалып,
Кепсеп сұрай кеп едім....
Жер тамыры қуарып, -

деген жолдар осындай жайдан туған. Қалай дегенде халық өмірінде дәнді дақылдың айтарлықтай ролі болған. Ата-бабаларымыз «Тамыр тартқан тарықпас» дей отырып, егіншілік-бақшалық кәсіпке байланысты көптеген мақал- мәтел, өлең-жырлар тудырған. Тіпті халық өлеңдерінде егін жай мен бау-бақшалыққа байланысты көріктеу құралдары да көптеп ұшырасады.

Базарда бұл болады піскен қауын,
Қызыл алма алады көздің жауын.
Немесе:

Көзіме көрінесің егіндей боп,
Егіннің жаңа шыққан көгіндей боп.

Осының бәріде қазақ халқы ата кәсібінің бірі егін егіп, бау-бақшалықпен айналысқанын көрсетеді.

Тұжырым. Халық өздерінің тұрмыс-салтына байланысты көптеген өлең үлгілерін шығарған. Тұрмыс-салт жырларында көне эпостық шығармаларға негіз болған мұң-шер өлеңдері мен саят жырларынан бастап, халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне байланысты, қуаныш пен сүйініш-күйінішті көрсететін лирикалық ән-өлеңдер де, тарихи шағын жырлар да кездеседі. Соның ішінде төрт түлік мал, аңшылық, егіншілік туралы өлеңдер ең көне түр болып саналады. Мұндай жырларда ежелгі адамдардың еңбек кәсібі, түрлі тотемдік түсініктері, табиғаттың жұмбақ сырына үңіліп, оған табынудан туындаған ұғым-түсініктері сипатталады.

Бақылау сұрақтары

1. Тұрмыс-салт жырларының түрлері туралы не білесіз?
2. Тұрмыс-салт жырларының ұлттық мұра ретінде жинақталуына, зерттелуіне ат салысқан ғалымдар мен олардың ғылыми еңбектерін білесіз бе?
3. Ауыз әдебиетінде төрт түлік мал жөніндегі шығармалардың алғашқы үлгілерінің шығу тарихы туралы не білесіз? Бұл туралы Ш.Уәлихановтың еңбегі қандай?
4. Тұрмыс-салт жырларының халықтық сипаты туралы айтыңыз.
5. Аңшылық, мергендік туралы қандай өлеңдер, әңгіме-жырлар, ертегілер білесіз?
6. «Көкжендет» жырының шығуына негізгі арқау болған мәселе?

Оқуға ұсынылған әдебиеттер

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, Ана тілі, 1991. – 288 б.
2. Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. Хрестоматия, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Алматы, Рауан. 1990. – 240 б.
3. Тілеужанов М. Ел әдебиеті. Алматы, Ана тілі, 1992. – 176 б.

4. Сейітжанұлы З. Халық әдебиеті. Оқу құралы. – Алматы, Қазақ университеті. 2002.-155 б.
5. Ақ сандық, көк сандық. Балалар фольклоры (Құрастырып алғы сөзін жазған Ш. Ыбраев. - Алматы, 1991. -256 б.
6. Қазақ халық әдебиеті. Екі томдық хрестоматия. I том. Құраст. С.Садырбайұлы; жалпы ред.басқ. Қ.Әбдезұлы. Алматы: Қазақ университеті. – 2015. -276 б.
7. Қазақ халық әдебиеті. Екі томдық хрестоматия. II том. Құраст. С.Садырбайұлы; жалпы ред.басқ. Қ.Әбдезұлы. Алматы: Қазақ университеті. – 2015. -276 б.
8. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, Мектеп 1974.-380 б.
9. Қазақтың әдет ғұрыптары мен салт -дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. - Алматы, 2001. -428 б.